

ÚVOD

Pojem „plánování“ je pojmem mnohoznačným, který je v současné době aplikován v mnoha oborech lidské činnosti (průmysl, vzdělávání, veřejná správa). Příčinou je rostoucí komplexnost (technologická a společenská) současné společnosti. V dřívějších obdobích jednoduché a prostorově omezené ekonomické a sociální vazby nevyžadovaly takovou intelektuálně abstraktní činnost, jakou je plánování, resp. plánování v dnešním slova smyslu. Většina úkonů se řídila prostým opakováním zažitých tradic.

Peter Hall nicméně považuje plánování za obecnou aktivitu, která vytváří sled akcí, které vedou k dosažení určitého cíle. Plánování v nejširším slova smyslu je tedy univerzální lidskou aktivitou. „Vědecké“ plánování je doplněno statistickými podklady, matematickou reprezentací, kvantifikovaným hodnocením.

Z tohoto pohledu je územní/prostorové/regionální plánování prostě speciálním případem obecného plánování, který zahrnuje i prostorové vyjádření. Územní (městské) plánování zahrnuje přirozeně i ekonomické regionální plánování, které je zase neoddelitelné od národního ekonomického plánování.

Hall zmiňuje hranici mezi čistým územní plánování a plánováním ekonomickým, a to jako ilustraci stavu, kdy si ekonomie a ekonomické plánování nevšímají prostorových aspektů v měřítku menším než je stát.

Územní a regionální plánování je často bráno jako racionální proces – reakce na stávající problémy. Plánování 20. století bylo z tohoto pohledu reakcí na plánovací anarchii 19. století, stejně jako rozvoj regionální politiky a plánování byl reakcí na hospodářské potíže 30. let, stejně jako poválečný plánovací systém byl odezvou na řešení poválečných škod.

V tomto pojetí plánování však často nekoresponduje s aktuálním klimatem společnosti a výkonnou společenskou mocí. Plánování není jen technickým procesem, odezvou na viditelný problém, ale je rovněž významným mocenským nástrojem. Řada autorů zmiňuje ideologický aspekt plánování, což byl fakt dobře zjevný např. v socialistických zemích.

Výkon plánování je nesen a zajišťován specializovanými agenturami, které jsou však málokdy neutrálními subjekty a také sledují vlastní ekonomické a mocenské zájmy. Plánování je tedy mnohem více ekonomickým politickým procesem, než procesem ryze technickým.

Plánování nemůže být charakterizováno pouze svým obsahem, nýbrž je vždy vyjádřením fyzických, společenských a ekonomických jednotlivých společností. S tím jak klesá role církve a státu jako určujících sil při utváření společnosti a vzrůstá role obchodu a kapitálu, přestává být plánování izolované (tj. vykonávané především státní mocí) a zapojuje se do něj stále více aktérů.

Na jedné straně škály stojí plánování vyznávající sílu trhu a snažící se o odstranění jakýchkoliv omezení pro investice, na straně druhé pak plánování jako součást státní byrokracie.

Příkladem může být debata o plánování/regulaci maloobchodu:

Prvním tématem je otázka liberalismu, svobodné volby, dopadů deregulace trhu, druhým je pak otázka dopadů různých politik na lokalizaci a strukturu investic do maloobchodu a třetím tématem je studium následků pramenících z investic (např. odliv maloobchodu z městských center).

Znovu zavedení regulace maloobchodu ve Velké Británii bylo plánovacím zásahem s cílem ovlivnit vývoj v jiných oblastech (regenerace brownfields a snížení rozsahu deprivovaných oblastí).

Plánování vždy odráží a snaží se naplňovat představu o ideálním územním a ekonomickém (městském či regionálním uspořádání).

Prostorové a územní plánování

V oblasti prostorového, ekonomického a sociálního plánování v měřítku měst a regionů neexistuje velká přehlednost pojmů a jejich definic. V mnoha vyspělých průmyslových státech jako je např. Německo, Velká Británie či Japonsko má výraz town planning (městské plánování) stejný obsah jako urban planning (územní plánování) a to vzhledem k velkému podílu městského obyvatelstva. Územní plánování (překládáno také jako physical planning). vyjadřuje většinou něco precizního, více technického, hmotného, s výraznou prostorovou/geografickou složkou.

Cílem je vždy prostorová organizace aktivit (land use), která je z mnoha důvodů pro společnost lepší než neorganizovanost a spontánní vývoj. Jinými slovy je prostorové plánování pouze úsekem obecného plánování.

Výrazy jako town and country planning, aménagement du territoire, ruimtelijke ordering či raumordnung mají zcela odlišný význam v jednotlivých zemích. EU používá jednotný výraz spatial planning. Územní plánování rozmisťuje aktivity v prostoru, racionálně organizuje využití území a prostorově se snaží zkoordinovat ostatní sektorové politiky.

Britský Královský urbanistický institut definuje prostorové plánování jako řízení změn prostředí. Pojem *prostorové plánování* přešel do českého prostředí z německého Raumplanung, popř. z polského planowanie przestrzenne. Výrazem prostorové plánování obvykle nerozumíme pouze plánování hmotného, fyzického prostředí, nýbrž i postižení ekonomických a sociálních aspektů změn.

Územní plánování věnuje pozornost zejména změnám hmotných složek prostředí, byť s prohlubující se komplexitou jevů zasahujících do hmotné organizace území nemůže přehlížet ani provázanost s ekonomickou a společenskou sférou.

Územní plánování se většinou týká většího počtu více či méně zřetelně vyprofilovaných skupin lidí/subjektů, které mají v území určité zájmy. Dalším specifikem územního plánování je dlouhodobý efekt rozhodnutí týkajících se dalšího vývoje území. Vzhledem k tomu, že předmětem územního plánování je vysoce otevřený systém představovaný lidskou společností, můžou jednotlivé úkony v rámci územní plánování působit mimo původně zamýšlený územní či časový rámeček (např. efekty střediskové soustavy osídlení, sídlištní výstavby, apod.).

Zákon č. 183/2006 Sb., o územním plánování a stavebním řádu (stavební zákon) definuje cíle územního plánování mj. následovně:

- (1) Cílem územního plánování je vytvářet předpoklady pro výstavbu a pro udržitelný rozvoj území, spočívající ve vyváženém vztahu podmínek pro příznivé životní prostředí, pro hospodářský rozvoj a pro soudržnost společnosti obyvatel území a který uspokojuje potřeby současné generace, aniž by ohrožoval podmínky života generací budoucích.
- (2) Územní plánování zajišťuje předpoklady pro udržitelný rozvoj území soustavným a komplexním řešením účelného využití a prostorového uspořádání území s cílem dosažení obecně prospěšného souladu veřejných a soukromých zájmů na rozvoji území. Za tím účelem sleduje společenský a hospodářský potenciál rozvoje.
- (3) Orgány územního plánování postupem podle tohoto zákona koordinují veřejné i soukromé záměry změn v území, výstavbu a jiné činnosti ovlivňující rozvoj území a konkretizují ochranu veřejných zájmů vyplývajících ze zvláštních právních předpisů.
- (4) Územní plánování ve veřejném zájmu chrání a rozvíjí přírodní, kulturní a civilizační hodnoty území, včetně urbanistického, architektonického a archeologického dědictví. Přitom chrání krajinu jako podstatnou složku prostředí života obyvatel a základ jejich totožnosti. S ohledem na to určuje podmínky pro hospodárné využívání zastavěného území a zajišťuje ochranu nezastavěného území a nezastavitelných pozemků. Zastavitelné plochy se vymezují s ohledem na potenciál rozvoje území a míru využití zastavěného území.

Jako jeden z cílů územního plánování je mj. chápáno:

- a) zjišťovat a posuzovat stav území, jeho přírodní, kulturní a civilizační hodnoty,
- b) stanovovat koncepci rozvoje území, včetně urbanistické koncepce s ohledem na hodnoty a podmínky území,
- c) prověřovat a posuzovat potřebu změn v území, veřejný zájem na jejich provedení, jejich přínosy, problémy, rizika s ohledem například na veřejné zdraví, životní prostředí, geologickou stavbu území, vliv na veřejnou infrastrukturu a na její hospodárné využívání,
- d) stanovovat urbanistické, architektonické a estetické požadavky na využívání a prostorové uspořádání území a na jeho změny, zejména na umístění, uspořádání a řešení staveb,
- e) stanovovat podmínky pro provedení změn v území, zejména pak pro umístění a uspořádání staveb s ohledem na stávající charakter a hodnoty území,
- f) stanovovat pořadí provádění změn v území (etapizaci),
- g) vytvářet v území podmínky pro snižování nebezpečí ekologických a přírodních katastrof a pro odstraňování jejich důsledků, a to přírodě blízkým způsobem,
- h) vytvářet v území podmínky pro odstraňování důsledků náhlých hospodářských změn,
- i) stanovovat podmínky pro obnovu a rozvoj sídelní struktury a pro kvalitní bydlení,
- j) prověřovat a vytvářet v území podmínky pro hospodárné vynakládání prostředků z veřejných rozpočtů na změny v území,

Územní plánování často obsahuje prvky národního a nadnárodního/přeshraničního plánování:

- Národní úroveň obvykle obsahuje směrnice a perspektivy, které nemívají prostorový charakter, nicméně usměrňují prostorové plánování na regionální a místní úrovni. Poskytuje reference pro formulování plánovacích nástrojů na nižší úrovni.
- Regionální politika je někdy označována jako národní regionální plánování. To se obvykle snaží formovat územní rozvoj pomocí strategie která spojuje fyzické změny se sociální a ekonomickou politikou. Vytváří tedy strategické reference pro nižší úroveň.
- Plánování regionální úrovně pak se snaží sladit národní regionální politiku s místními/regionálními podmínkami. Nástroje regionálního plánování jsou většinou strategické, a málokdy detailní a konkrétní.
- Samotné fyzické plánování, plánování využití území se odehrává většinou na místní úrovni (municipality) a obsahují často velice detailní ustanovení týkající se land use, pozemkové politiky, vzhledu zástavby, apod.

Plánování v dané zemi je ovlivňováno 7 faktory:

1. záběr systému (určuje v jakých politických tématech má systém územního plánování nějaké kompetence, v zásadě lze zde rozlišit plánovací systémy, které integrují i ekonomické a společenské aspekty – Francie, Nizozemí, Německo a systémy, které jsou úzce zaměřeny na prostorové využití území – Irsko, GB; obecným trendem je rozšiřování záběru územního plánování, příkladem může být např. zda EIA patří k územnímu plánování či ke konkrétnímu projektu)
2. rozsah a typ plánování na národních a regionálních úrovních (ve všech členských zemích se neliší způsob plánování na místní úrovni, na národní a regionální úrovni jsou však velké odlišnosti – např. Nizozemí či Dánsko mají precizní prostorové plány i na národní úrovni)
3. centrum moci (liší se míra centralizace, lokalizace či regionalizace územního plánování; Rakousko, Belgie, Německo, Španělsko mají důležité kompetence delegované na regionální úroveň, obecným je spíše decentralizační proces)
4. podíl rolí veřejného a soukromého sektoru (zda je podoba a realizace plánování závislá spíše na veřejném či soukromém sektoru; rozvoj je pak buď více řízený trhem nebo více řízený plánem; ve většině zemí má veřejný sektor vedoucí úlohu – výjimkami jsou např. Řecko či spojené království)
5. povaha právního systému (závažnost územního plánování, vynutitelnost, roztržičnost zákonných norem upravujících územní plánování)
6. vyzrállost systému (schopnost systému reagovat na nové typy rozvoje, přizpůsobovat se)
7. vzdálenost mezi vyjádřenými cíly a výsledky

Existují 4 hlavní typy/tradice územního plánování v Evropě:

1. regionálně ekonomický přístup
Územní plánování slouží k naplňování širokých sociálních a ekonomických cílů. Většinou je to spojeno s úlohou centrální vlády v koordinaci různých rozvojových tlaků na území státu. Typické např. pro Francii, či byl tento přístup aplikován v Německu při obnově nových spolkových zemích)
2. komplexní integrovaný přístup
Plánování je řízeno pomocí složité provázané hierarchie plánů od národní až po místní úroveň. Typické pro Dánsko či Nizozemí. Průvodním znakem je vysoká míra veřejných investic, politická stabilita a podpora tohoto systému.
3. řízení využití území
Plánování je na místní i strategické úrovni spojeno spíše s otázkami využití území. Většinu práce tak přejímají místní orgány. Typickým je tento přístup ve Velké Británii.
4. urbanistické pojetí
Silný architektonický akcent, estetická hlediska, zájem o vzhled měst a řízení výstavby. Rigidní zónování. Typické ve středomořských státech.

PLÁNOVÁNÍ PŘED PRŮMYSLOVOU REVOLUCÍ

Vztah člověk a prostředí lze velice hrubě rozčlenit do následujících fází:

1. přizpůsobení se prostředí – v této fázi je člověk/lidská společnost pasivním elementem reagujícím a podléhajícím změnám prostředí;
2. využívání vlastností prostředí – lze sem zařadit období po neolitické revoluci, vznik zemědělské/lokalizované společnosti a prvních sídel; jde o fázi cíleného vyhledávání příhodných životních podmínek;
3. přetváření prostředí, vznik „umělého“ prostředí – v této fázi již lidská společnost vědomě plánuje a přetváří životní prostředí (rozvoj prvních velkých měst, vznik zavlažovacích systémů, procesy středověké kolonizace);
4. převzetí kontroly nad rozsáhlými celky krajiny/životního prostředí – jde o efektivnější a plošně rozsáhlejší zvládnutí či usměrňování přírodních procesů a prvků (barokní úpravy krajiny, vznik industriálních měst a krajin).

Moderní městské a regionální plánování sice vzniklo až na základě specifických ekonomických a sociálních problémů nesených průmyslovou revolucí na konci 18. století, nicméně již před průmyslovou revolucí existovala velká města – např. starověký Řím měl cca 1,000 000 obyvatel. Takto velké sídlo mělo samozřejmě problémy s ekonomickou a sociální organizací či technickou infrastrukturou. Například Řím musel přivádět vodu na značné vzdálenosti pomocí akvaduktů a město se také potýkalo s vážnými dopravními zácpami – mj. byl zakázán provoz kočárů v noci (první snaha o zamezení hluku z dopravy).

Karel Maier pro ilustraci vzniku prvních urbanistických zásad uvádí principy stavby měst obsažené v koránu:

- nepoškozovat práva druhých – každý může vykonávat svá vlastnická práva, pokud neomezuje právo druhého;
- vzájemná závislost – lidé ve městě závisí jeden na druhém;
- soukromí – každá domácnost má právo na vizuální, akustické a jakékoliv další soukromí;
- priorita původního využití – kdo přichází později, musí se přizpůsobit tomu, co již bylo postaveno;
- výlučnost vlastnictví – vlastnictví druhých nesmí být zpochybňováno, ani poškozováno;
- předkupní právo – kdo chce prodat svůj dům, musí jej především nabídnout spolumajitelům a sousedům;
- právo cesty – každá ulička musí být dosti široká pro průchod naloženého velblouda; každá ulice musí umožnit dvěma velbloudům, aby se minuli; žádné veřejné prostranství, ani cesta nesmí být blokována, trvale ani dočasně.

Londýn ve 14. století byl odkázán na dodávky paliva z nalezišť 270 mil vzdálených a vody ze zdrojů 35 mil od města. I v Londýně byla zavedena regulační opatření – např. se trestalo spalování nekvalitního uhlí (snaha o omezení znečištění vzduchu).

Středověká kolonizace

Řada měst ve starověku či středověku byla plánována ať už z hlediska půdorysu či lokace. Do českého a moravského prostředí byl typ právního města (tj. města s danými právními výsadami) přenášen především z iniciativy panovníků v souvislosti s německou (vnější) kolonizací (německá kolonizace, jež dosidlovala hornatější a odlehlejší oblasti mimo staré sídelní území následovala po tzv. vnitřní kolonizaci odehrávající se uvnitř tohoto území). Středověká německá kolonizace byla v podstatě komplexním hospodářským, právním a politickým procesem, který lze označit za největší historickou transformaci východoevropské krajiny.

Kolonizace začínala v pokrývání původní pralesní krajiny sítí enkláv – aktivními činiteli byly velice často kláštery. Do takto připravené krajiny potom proudily migrační proudy ze starého sídelního území posílené o kolonisty z Německa. Po roce 1300 na území dnešní ČR definitivně ztratila přírodní krajina převahu – nadpoloviční část území byla tvořena osídlenou přírodě blízkou krajinou.

Do konce 13. století byla v našem prostoru vybudována poměrně stabilní síť měst a městeček (královská, vrchnostenská, poddanská a horní města), částečně vystavěných na zelené louce. Založení měst či obcí

organizoval tzv. lokátor, který vedle vedení plánovacích a stavebních činností disponoval i dalšími pravomocemi nad chodem sídla.

V průběhu středověké kolonizace se vyprofilovaly obecně platné typy prostorové struktury vesnic:

1. Návesní typ – domy obklopují náves, často velmi plošně rozsáhlou, kolmo k hranám návsi vybíhají za domy pruhy pozemků; poměrně rozšířený typ;
2. Ulicový/silniční typ – domy lemují komunikační trasu či komunikaci s vodotečí, snahy o přiřazení pruhu pozemků často narážejí na terénní překážky; typ častý na jižní Moravě či ve východních Čechách;
3. Návesní ulicový typ – kombinace předchozích dvou typů;
4. Lesní lánové vsi – buď s návsi či většinou sídla spíše liniově uspořádaná podél vodního toku (Českolipsko, Svitavsko)

Z hlediska vnitřní fyzické struktury zakládáných měst bylo nejvýznamnějším právem patrně právo hradební, z hlediska umístění města v sídelní struktuře pak tzv. právo mílové (znemožňovalo vznik konkurenčních měst v dané vzdálenosti).

Hradby byly z obranných důvodů budovány v co nejkratší možné délce, což v řadě případů vedlo k poměrně stísněným prostorovým podmínkám ve městech a následným hygienickým problémům (ranná středověká města nebyla nutně zahuštěna zástavbou – poměrně velkou část plochy tvořily zahrady; husté zastavění parcel je až výsledkem populačního boomu konce 13. a začátku 14. století). Obrannými zřeteli bylo vedeno rovněž lomení ulic mnoha středověkých měst. Z dopravního pohledu je patrná snaha o co nekratší vedení ulic od hradeb k přirozenému centru města (tržiště), resp. o propojení protilehlých hradebních bran.

Půdorys zakládáných měst je charakteristický především přímými liniemi a pravým úhlem. Těžištěm měst bylo zpravidla ústředně položené pravoúhlé tržiště s kolmo vybíhajícími ulicemi; jako centrum správy se vedle církevních center (kostel) začíná prosazovat radnice.

Ve středověkých městech byly aplikovány první plánovací regulativy, mezi které lze zahrnout stanovení uliční čáry vymezující předěl mezi soukromým a veřejným pozemkem, definování šířky ulice, pravidla pro povolování staveb, požární a hygienické předpisy (*zejména uliční čáry jsou poměrně stabilním prvkem městského plánu přetrvávajícím po staletí bez ohledu na proměny samotné městské zástavby*). Různé druhy městských nařízení rovněž vedly k separaci nežádoucích aktivit (koželužny, řeznictví, špitály, apod.).

Renesanční a barokní krajina

Stejně jako byla plánována města se však určité plánovací prvky vždy projevovaly i v uspořádání zemědělské/kulturní krajiny. Už v období před Bílou Horou se do krajiny začíná hlouběji promítat např. vzestup velkostatků držení v rukou nemnoha šlechtických rodů či např. vzestup rybníkářství v jižních Čechách.

Silná renesanční vlna pronikla do českého a moravského prostoru s určitým zpožděním. Renesance se projevila zejména určitými změnami v hospodářském využívání krajiny. Jde o tzv. otevření intravilánu, kdy byly do volné krajiny ve zvýšené míře umísťovány hospodářské stavby jako např. mlýny, pily, valchy či myslivny.

Další silná vlna plánovaného zakládání a obnovování měst v předindustriální éře proběhla v kontinentální Evropě v období baroka 17. a 18. století (např. rekonstrukce Říma na konci 16. a počátkem 17. století, Tuilerejské zahrady a Champs-Élysées v Paříži, Versailles, město Karlsruhe v Německu). Města (resp. jejich forma) se stávala odrazem doby, ekonomické, světské či církevní moci. Např. někteří autoři vidí vznik měst se širokými ulicemi a třídami jako výraz silné moci absolutistických států/panovníků, forma některých čtvrtí ve městech post-cromwellovské Anglie zase odráží růst ekonomické síly obchodníků a aristokracie.

Barokní krajina byla výsledkem zcela nového land use, resp. zacházení s přírodou. Baroko poměrně hluboce pozměnilo starší krajinný obraz a vytvořilo určitý archetyp krajiny platný do dnešní doby (mozaika polí s loukami a remízky, drobné sakrální stavby, hustá síť komunikačních tras). Klíčovou roli sehrálo pobělohorské přerozdělení moci – nástup nové šlechty na uprázdněné půdě a spojení roztržštěných panství umožnilo zavést velkoměřítkové způsoby hospodaření a správy/plánování krajiny. Začínají vznikat poměrně rozsáhlé polní krajiny, louky se diferencují od pastvin, lesy se definitivně stávají enklávami

v sídelní krajině (konec 18. století je obdobím maximálního odlesnění). Dochází k postupnému zlepšování cestní sítě a její diferenciaci od pěšin po vozové cesty.

Baroko je první budovou poměrně plánovitého a racionálně podloženého budování středoevropské krajiny. Venkovská krajina v baroku poprvé obsahuje více záměrných/plánovaných struktur, nežli struktur a prvků přirozených.

V pobělohorském období byla zpracována tzv. berní rula (na Moravě lánový rejstřík) – soupisy majetku pro daňové účely. Tyto byly v polovině 18. století nahrazeny prvním tereziánským katastrem, jenž evidoval poddanské usedlosti s uvedením rozlohy a bonity půdy (rustikál) a následně i druhým tereziánským katastrem evidujícím půdu a příjmy vrchnosti a duchovenstva (tzv. dominikál). Po turbulentní době se stabilizovala sídelní struktura s vyprofilovanou hierarchií center oblastního, okresního a lokálního měřítka.

Raabizace

Poměrně malá efektivnost hospodaření rozsáhlých velkostatků provázená nárůstem rolnické populace byla stimulem k hluboké reformě hospodaření s dopady do územního uspořádání. V roce 1777 císařovna Marie Terezie schválila přerozdělení půdy mezi dominikálem a bezzemky. Výsledkem byl mj. vznik cca 250 tzv. raabizačních vsí s pravidelným půdorysem

VLIV INDUSTRIALISMU

První fáze průmyslové revoluce neměly závažný vliv na růst měst. První průmyslové podniky (textilní manufaktury, hutě) vznikající v Anglii v průběhu 18. století byly spíše rozptýleny v krajině mimo města. Koncem tohoto období (přelom 18. a 19. století) sestávala typická průmyslová krajina z malých průmyslových osad roztroušených ve víceméně venkovském prostoru.

Těžba, zpracování a využívání uhlí dramaticky změnilo situaci. Uhlí se rychle stalo klíčovým materiálem rozvoje průmyslu, když nahradilo vodu, resp. dřevo jako zdroj energie. Z prostorového hlediska tato změna vedla ke koncentraci průmyslových aktivit a souvisejícího osídlení do prostředí těžebních pánví a do jejich dopravně obsluhovatelé blízkosti. Fakt obrovské energetické náročnosti tehdejšího průmyslu (dané neefektivitou parního pohonu) a vysoké ceny dopravy (vázané zpočátku pouze na vodní kanály) vedl k vzniku nového fenoménu – průmyslových měst. Teprve po roce 1830 v Anglii rozvoj železniční dopravy přispěl ke zvýšení možností prostorové lokalizace průmyslu – nicméně v té době již byla základní síť průmyslových měst konsolidována.

Řada nových průmyslových měst se vyvíjela v podstatě z ničeho a velice rychlým tempem (Durham, Yorkshire). Současně docházelo ke stagnaci těch center, která nebyla přístavy či místy těžby. Existovala však i řada tradičních středověkých měst, která zužitkovala svoji výhodnou polohu vůči nalezištím uhlí, či splavným tokům a rychle se industrializovala (Leicester, Bristol, Nottingham). Důležitou roli pro výměnu zboží měla i dopravně exponovaná města (Londýn, Hull, Glasgow, Liverpool; v českém prostředí např. Ústí n. Labem). Rychlost růstu anglických měst byla enormní – např. Liverpool, Glasgow, Manchester a Birmingham mezi roky 1801 a 1851 ztrojnásobily až zčtyřnásobily počet obyvatel.

Middlesbrough

Dopravní centrum Middlesbrough bylo typickým výsledkem dopravních změn, jež přinesla průmyslová revoluce. Jelikož jeden z koncových bodů železnice spojující uhelnou pánev Darlingtonu se splavnou řekou, přístav Stockton, se ukázal příliš mělkým, bylo v roce 1829 takřka na zelené louce vybudováno zcela nové přístavní město splňující lépe dopravní nároky. Šlo o plánované průmyslově-dopravní město s pravouhloú uliční sítí a s dominujícími prvky železničního a říčního terminálu. Do roku 1840 se zvedl počet obyvatel na 5000. V polovině 19. stol. byla navíc v okolí objevena ložiska kvalitní železné rudy a vzhledem k dopravně dostupnému uhlí se z Middlesbroughstalo významné ocelářské město, které v roce 1891 dosáhlo počtu cca 75 000 obyvatel. Tovární výroba jako naprosto dominantní faktor prosperity města byla často ilustrována citovaným výrokem jeho starosty: „We are proud of our smoke“.

Průběh industrializace a s tím svázaný růst měst byl v prostředí Anglie opravdu mimořádný – ve srovnání s anglickými městy rostla např. francouzská (Bordeaux, Marseille, Lyon) či německá průmyslová města několikanásobně pomaleji.

V českém prostředí lze v první polovině 19. století za město podobné západoevropským průmyslovým centrům považovat snad pouze Libereckou aglomeraci (135 000 pracovních příležitostí) a možná i Brno a to díky výraznému soustředění průmyslu do továrních čtvrtí (vznikajících na předměstích v těsné blízkosti městského centra – mezi lety 1791 a 1834 se počet obyvatel brněnského vnitřního města zvedl z 9000 na 12000, zatímco na předměstích stoupl z 10000 na 23000).

Změny průmyslové výstavby

Modernizací prošly průmyslové budovy. Snaha umístit strojové vybavení a jednotlivé etapy výrobního procesu do stísněného prostoru města a v těsné blízkosti zdroje energie (parní stroj) vedly k rozvoji několikpatrových budov, postupně budovaných z cihel a ocelových pilířů, namísto dřeva.

Hygienické podmínky v průmyslových městech

Situace v anglických, resp. západoevropských průmyslových městech vzdáleně připomínala nynější podmínky velkých metropolí třetího světa – přetrvávající proud přistěhovalců z venkova (ti většinou pocházeli z chudších vrstev venkovského obyvatelstva a často byli z důvodů profesních či vzdělanostních obtížně uplatnitelní v průmyslové výrobě), nabídka pracovních míst v průmyslu kontrastující s nedostatkem sociálních služeb, bydlení a technické infrastruktury. Velice výrazná byla kontaminace ovzduší

Zejména otázky nedostatečné technické infrastruktury (pitná voda, kanalizace) se ukázaly být brzy klíčovými. Výsledkem byly kontaminované vodní zdroje, neschopnost likvidace odpadu, které ve spojení s nevyhovujícími bytovými podmínkami, nízkou úrovní osobní hygieny a nedostatečnou lékařskou péčí vedly k řadě epidemií (ty navíc díky zvýšené mobilitě průmyslového věku mohly ohrožovat mnohem rozsáhlejší území, nežli v minulosti – např. epidemie cholery v Británii v letech 1832, 1848, 1866). Zejména vysoká dětská úmrtnost byla průvodním jevem, který postupně přestával být tolerován městskou společností a jejími orgány (navíc špatné zdravotní podmínky znamenaly i podstatné podnikatelské riziko pro továrníky a obchodníky).

Chadwickova zpráva

Určitým stimulem pro řešení neudržitelné situace v anglických městech byl tzv. Report on Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain podaná v roce 1842 Edwinem Chadwickem, ústředním představitelem Poor Law Commission. Zpráva byla založena na zkušenostech lékařů a lokálních průzkumníků mapujících šokující sanitární podmínky anglických průmyslových měst.

Vyznění zprávy bylo významně podpořeno epidemií asijské cholery v letech 1847-48. V roce 1848 byl vydán Public Health Act, jež se soustředil na otázku zásobování nezávadnou vodou a budování kanalizační sítě. Tyto aktivity však byly položeny spíše na bedra místních orgánů, nežli aby byly řešeny na státní úrovni.

V anglických městech začaly vznikat tzv. General Register Offices jako první statistické kanceláře mapující počty a strukturu obyvatel. Významné odborné práce té doby věnované tématice měst se prioritně zaměřovaly na otázky veřejného zdraví a hygieny a doporučovaly, aby místní autority měly ve svých pravomocech právě oblasti veřejné infrastruktury (kanalizace, dláždění komunikací, standardy nové výstavby a zdroje vody). Od poloviny 19. století bylo v Anglii přijato několik právních norem umožňujících místním orgánům účinněji zasahovat do hygienických a stavebních poměrů ve městech (hygienická kontrola, nucené asanace a rekonstrukce). Od roku 1848 působil v Anglii tzv. General Board of Health upravující určité aspekty životních podmínek ve městě a už v roce 1862 vznikl např. tzv. Committee on Noxious Vapours (Výbor pro škodlivé výpary), jež svými opatřeními dokázal alespoň částečně omezit emise kyselých látek. Několik postupně následujících zákonů rovněž kodifikovalo hierarchii místní správy až do úrovně jednotlivých městských čtvrtí (The Municipal Corporations Act, 1882).

Od roku 1870 začala být v Británii poměrně široce uplatňována kontrola nové výstavby, jež musela splňovat určité standardy týkající se vzduchu, světla, sanitárního zařízení, hustoty zástavby. Rozvoj dopravy navíc umožnil řešit přelidnění určitých částí dekoncentrací obyvatelstva a dojížděním za prací.

Utopie

Živelný vývoj průmyslových velkoměst a zhoršené životní podmínky se odrážely v reformních snahách a návrzích, mezi které patřily i tzv. utopie. Řada utopických autorů viděla v reformě sídelních systémů nutný předpoklad pro celospolečenskou nápravu.

Mezi přední utopisty patří např. Charles Fourier, který ve svém díle (např. *Dělnická města – návrh změn v architektuře měst*) předjímal takové regulativní nástroje jako je hustota zastavění, šířka ulic či zónování). Jeho současníkem byl Robert Owen, úspěšný textilní průmyslník, který si byl vědom vlivu sociálních podmínek na produktivitu práce svých zaměstnanců – své utopické představy uplatňoval na vlastním dělnickém sídlišti ve Skotsku.

Zdravotní aspekty života v průmyslovém městě byly zohledněny v dílech Edwina Chadwicka či Benjamina Richardsona, kteří formulovali žádané hygienické standardy budoucích měst.

Podobnými utopiemi jsou např. i díla J. Vernea *Ocelové město* či *Paříž ve 20. století*.

Vzorové komunity

Vedle již zmiňovaného R. Owena a jeho kolonie v New Lanark se v průběhu 19. století objevila celá řada dalších pokusů o vytvoření vzorových obytných komunit, často v blízkosti průmyslových podniků vystavěných mimo města „na zelené louce“. Dalšími známými dělnickými koloniemi byl např. Bournville u Birminghamu financovaný čokoládovým magnátem Georgem Cadburyem či Port Sunlight na řece Mersex v blízkosti Birkenheadu vytvořený vlastníkem chemických závodů Williamem Leverem. Podobně v Německu strojírenská a zbrojařská firma Krupp zakládala dělnická sídliště v blízkosti svých závodů v oblasti Essenu (Margarethenhöhe). Železniční podnikatel George Pullman inicioval vznik podobné komunity poblíž Chicaga.

Hausmannizace Paříže

Růst počtu městského obyvatelstva vsi brzy vyžádal radikální změny nejen v technické, ale také politické organizaci městského života (ve velké většině případů však probíhaly tyto změny ruku v ruce).

Klasickým příkladem politicky odvážného prostorového plánování je zásadní přestavba Paříže. Georges-Eugene Haussmann se stal prefektem Paříže v období Napoleona III. (polovina 19. století) – držel se přitom myšlenky, že prostředky vložené projektování a výstavby nových čtvrtí, do obslužné sítě a městské dopravy se vracejí do městského rozpočtu prostřednictvím růstu počtu daňových poplatníků a zvýšení jejich ekonomického statusu. Jeho správa města je tak spojena s masivní přestavbou velkoměsta ze středověké podoby na základě zpracovaného (územního) plánu. Dalšími (více či méně podružnějšími) pohnutkami rozsáhlých asanací a rekonstrukcí bylo např. zlepšení možností pohybu vojska ve vnitřním městě, rychlé spojení pařížských nádraží či snaha eliminovat zhoubné cholerné epidemie.

Během přestavby bylo z Paříže vystěhováno cca 350 000 většinou chudých obyvatel, v historickém jádru byla zdemolována zhruba polovina budov, vzniklo asi 600 km nových ulic.

Velkorysost a celkové pojetí přestavby Paříže (zejména vytvořený systém bulvárů) vyvolaly ohlas i v ostatních městech, byť v žádném se už podobná akce nedosáhla srovnatelného měřítko – např. Brusel (1865 – soustava vnitřních bulvárů), Barcelona (1885). Šlo o jednu z prvních akcí, která masivně vsoupila do živého organismu původního, organicky rostlého města.

Asanace

Určitým a v průběhu 19. století dosti častým urbanistickým řešením byly tzv. asanace (někdy také sanace; z francouzského *l' assainissement* = ozdravení). Původním záměrem bylo opravdu ozdravení prostředí měst, tj. zajištění dodávek pitné vody, snížení hustoty obyvatel a nadměrné zastavěnosti, výstavba kanalizačních sítí.

Brzy se však ukázalo, že tyto akce jsou v podmínkách staré zástavby nesmírně nákladné a že z ekonomického hlediska je výhodnější starou zástavbu odstranit a nahradit novými objekty podle zastavovacího plánu. K takovýmto zásahům docházelo stále častěji až pojem asanace přestal vyjadřovat ozdravovací akce a stal se synonymem pro rozsáhlé demolic.

Rozsáhlými asanacemi prošla i velká česká města – např. Praha (pražské Židovské město podle asanačního zákona z roku 1893), Brno (centrum města v 90. letech 19. století – nová výstavba byla

ovšem regulována pouze částečně, dílem šlo i o relativně živelnou spekulativní výstavbu;). Z evropských měst lze uvést např. Hamburk, Neapol, Kolín nad Rýnem či Curych.

Asanace bývá také někdy vysvětlována jako snaha uvolnit prostor pro akumulaci kapitálu, tj. pro investice v podobě nemovitostí pocházející ze zisků rychlé se rozvíjející průmyslové elity.

Průmyslová revoluce v Čechách a na Moravě

Hlavní vlna industrializace přišla do českého a moravského prostoru ze Saska, resp. Slezska až v 19. století. Začínající protoindustrializace nevedla k masivnějším přesunům pracovní síly (částečnými důvody bylo poddanství – do roku 1848, jen pomalý zánik cechovního systému či snaha šlechty udržet pracovníky na svých panstvích) - do jisté míry tak konzervovala středověkou sídelní soustavu. Dalším dílčím efektem byla relativně pomalejší industrializace velkých českých měst ve srovnání např. s městy anglickými či severofrancouzskými. Přesto byly zejména české země jednou z nejprůmyslovějších částí rakousko-uherské monarchie.

V 80. letech 19. století vystupuje do popředí potřeba územně koordinovat růst měst. Stavební řád pro Království České (1886, 1889) ukládá všem městům a městečkům vypracování tzv. plánů polohy a současně (zejména v případě měst) stanovení regulačních podmínek pro novou výstavbu. Moderním prvkem byla zejména úprava případného vyvlastňování soukromých pozemků pro veřejné účely. První regulační plány byly veskrze zaměřeny na sledování hygienických a stavebních předpisů, malá pozornost byla věnována estetickým kvalitám či funkčnímu využití.

Nicméně i v případě Brna lze identifikovat rozrůstání města, jak faktické, tak administrativní. Rozvoj průmyslu na předměstích k sobě přitahoval dělnické obytné soubory – např. Křenová, Cejl, Dornych. Na počátku 19. století začalo postupné administrativní propojování předměstských území s městem. Integrační trend byl završen vytvořením Velkého Brna v 1850, které tak více než desetinásobně zvětšilo svoji plošnou rozlohu (na přibližně 1800 Mezi roky 1848 a 1918 lze vydělit několik dílčích fází prostorového vývoje. Vedle vzniku brněnské okružní třídy a asanace vnitřního města šlo o vznik nových městských čtvrtí velkoměstského charakteru, popřípadě pokračující urbanizaci předměstí připojených v roce 1850 s dosud vesnickým charakterem. Po polovině 19. století vznikaly obytné čtvrti, které v současnosti tvoří vnitřní rezidenční prstenec (Veveří, Obilní trh, Lužánky). Již v 70. letech 19. století se vytvářely zárodky vilových čtvrtí v Pisárnkách, před rokem 1918 pak i tzv. úřednické čtvrti.

Literatura:

- ▶ HALL, P. (1992): Urban and Regional Planning. Routledge, London, 259 s.
- ▶ HRŮZA, J., ZAJÍC, J. (1996): Vývoj urbanismu II. ČVUT, Praha, 137 s.
- ▶ PACIONE, M. (2001): Urban Geography: A Global Perspective. Routledge, London, 663 s.
- ▶ Evropská komise, Kompendium Evropské unie o systémech, politikách a zásadách územního plánování, Ústav územního rozvoje, Brno, 2000, 194 s.
- ▶ LÖW, J., MÍCHAL, I. (2003): Krajinný ráz. Lesnická práce, Kostelec nad Černými Lesy, 552 s.
- ▶ MAIER, K. (2004): Územní plánování. Fakulta architektury, ČVUT, 85 s.
- ▶ GOODMAN, D., CHANT, C. (1999): European Cities and Technology. Routledge, Milton Keynes, 363 s.